פעמים

149

שירה וספרות

העורך: אבריאל בר־לבב

עורך משנה: יאיר עדיאל



מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

דבורה בְרגמן

שירה עברית בליוורנו במאה השבע עשרה

ליוורנו מרכז יצירה וצומת שירה

שירה ודרמה עברית באיטליה נסקרו לעתים בזיקה לעיר שבה נוצרו. כך נבדק הנושא בריווא די טרנטו בידי שלמה אומברטו נכון, בפירנצה בידי משה דוד קאסוטו ובמנטובה בידי חיים שירמן.[1] אנסה לסקור כאן את היצירה מליוורנו במאה השבע עשרה.

ליוורנו העברית במאה השבע עשרה זכתה למחקר היסטורי, מוסדי, כלכלי וגם תרבותי, אבל השירה העברית נדונה בו רק מעט.[2] במצב זה נוצרת תחושה שלא התקיימה אז בעיר שירה עברית של ממש. לכאורה טבעית היא דלות של שירה עברית בקהילה זו, שהייתה אז צעירה לימים, ושרוב חבריה היו אנוסים ובני אנוסים שזה מקרוב באו, וששפתם זרה, ספרדית או פורטוגלית; מה גם שהעיר כולה הייתה חדשה יחסית, ללא מסורת ותשתית שעשויה הייתה לאתגר יצירה חדשה. אבל בדיקת הדברים לאשורם מראה כי למרות הכול הייתה קהילת ליוורנו דאז מרכז תוסס וצומת דרכים של שירה עברית שנכתבה בעיר או נשלחה אליה וממנה, ואשר עם מחבריה נמנו טובי המשוררים בני הזמן. שירה זו מילאה תפקיד בחיי המשפחה, החברה והאומה, עיצבה במידה לא מבוטלת את קלסתרה התרבותי של הקהילה, ואף קלטה חידושים פואטיים חשובים.

1 בנימין מן הענווים, עמ' טו–כב; קאסוטו, עמ' 265–273; סומו, עמ' 1–6; סימונסון, ב, עמ' 438–450.

2 ראו למשל: טואף, היהודים בליוורנו; טואף, לתולדות העדה, עמ' 254–255 ; קסנדרו. קפלן הזכיר חוג משוררים בליוורנו אך לא פירט. ראו: קפלן, נוסח אנגלי, עמ' 289. כוונתו כנראה לפעילות ספרותית של האקדמיה של 'הצמאים', שאדון בה להלן.

מצד הזיקה לעיר עומדים בראש המשוררים עמנואל פראנשיס,[3] שנולד בה, בילה בה פרקי זמן ארוכים ונפטר בה, ואחיו הבכיר יעקב, שנולד במנטובה, עבר בילדותו לליוורנו עם המשפחה, ולאחר שיצא ממנה נשאר בקשר הדוק עם בני הקהילה ובעיקר עם עמנואל אחיו. קשר זה התקיים לעתים קרובות בחליפת שירים או באיגרות שצורפו אליהן שירים.[4] כידוע משוררים אלו הם מן המפורסמים ביותר בשירה העברית באיטליה במאה השבע עשרה, לצד שני הגדולים יהודה אריה מודינה ומשה זכות. הם כתבו עשרות שירים עבריים, ועמנואל חיבר גם ספר פואטיקה חשוב ׳מתק שפתיים׳, דיאלוגים דרמטיים וחיבורים בפרוזה.[5]

משורר ידוע נוסף שפעל בליוורנו הוא יוסף פנסו דילה ויגה, יליד ספרד, שחי בעיר למן שנת 1665 ועד ראשית שנות השמונים של המאה, ושמילא כמה תפקידים בהנהגת הקהילה.[6] יצירתו הספרותית הפורה והזוכה להערכה במחקר, נכתבה ברובה בספרדית, וכוללת שתי יצירות בעברית: מחזה המוסר האלגורי ׳אסירי התקווה׳ וחיבור בשם ׳משלי חיות׳;[7] המחזה הוא משנת 1667 – והמחבר היה אז בן שבע עשרה בלבד – והאוסף ׳משלי חיות׳ הוא משנת 1670.[8] שני החיבורים נכתבו אפוא בליוורנו, ונראה שמיום שיצא משם והשתקע באמסטרדם לא כתב עוד יוסף פנסו בעברית. אולי מלמד הדבר שקהילת ליוורנו הייתה מעורה בתרבות הספרדית פחות משהייתה קהילת אמסטרדם, ומוכנה יותר ממנה לקבל את העברית כשפת שיח תרבותי.[9] ׳אסירי התקווה׳

3 ראו עליו בקשר לליוורנו: טואף, היהודים בליוורנו, עמ׳ 356.

4 ראו למשל: שירמן, מבחר, עמ׳ רעו–רפה; פראנשיס, שירים; פראנשיס, דיואן; ברגמן, צרור זהובים, עמ׳ 305–362, 382–412.

5 ראו: פראנשיס, מתק שפתיים; פראנשיס, דיואן; פראנשיס, צבי מודח.

6 ראו למשל: נידר, עמ׳ 156, 178. קפלן טען שהיה החשוב ביותר בחוג המשוררים בליוורנו. ראו: קפלן, נוסח אנגלי, עמ׳ 289.

7 על פנסו, כולל הפניות ביבליוגרפיות רבות, ראו: שירמן, הדרמה, עמ׳ 132–137; ולאחרונה, בעיקר על יצירתו בספרדית: נידר (נידר כינתה בטעות את ׳אסירי התקווה׳ – ׳un dramma biblico׳, ראו: שם, עמ׳ 178). אני מודה לד״ר עידן פרז מן המחלקה לתצלומי כתבי־יד בספרייה הלאומית בירושלים, שהעיר את תשומת לבי למאמר זה. על פנסו בקשר לליוורנו ראו: טואף, היהודים בליוורנו, עמ׳ 361.

8 על פי נידר, עמ׳ 178; שירמן, הדרמה, עמ׳ 134, הערה 12.

9 מעניין ששני הקוראים את המאמר מטעם המערכת נחלקו בדעותיהם באופן קיצוני בעניין זה. האחד קיבל בהתלהבות את השערתי (המוצעת כאן בזהירות), והשני פסל אותה מכול וכול. אם פתחתי בזה ויכוח אקדמי, מה טוב.

נדפס בשתי מהדורות. הראשונה יצאה לאור באמסטרדם בשנת 1673, עוד בחיי המחבר, דבר שלא זכו לו גדולי המשוררים באיטליה. והשנייה נדפסה בליוורנו בשנת 1770 – נראה שהמחזה עדיין עורר עניין.

אילו נקשרו בליוורנו רק שלושת הגדולים הללו, דיינו. אך נוספו עליהם אחרים, שבילו בעיר במרוצת המאה פרק ארוך או קצר מחייהם, וששלחו ידיהם במלאכת השיר: אליהו ריקנאטי, שלמה בן יהודה אזובי, יעקב ששפורטש, יצחק נהר וכן אברהם לוי צֶמח. על שהייתו של זה האחרון בליוורנו אין לי עדות מפורשת, אבל מעורבותו בנעשה בקהילה, שתוזכר להלן, מעוררת את ההשערה שבילה שם לפחות פרק זמן כלשהו, מה גם שרבים מבני משפחתו השתייכו לקהילה.[10] דניאל לוי (מיגואל) דה בריוס, משורר מפורסם, שהיה מעורב גם הוא בפעילות התרבותית של הקהילה, כתב את יצירתו השופעת בספרדית, אבל קרא עברית וגם כתב ותרגם שירים עבריים, מהם המשובצים במחזותיו ובשאר יצירותיו.[11]

יש להניח שפעלו בליוורנו משוררים נוספים על הנזכרים כאן, אך גם לפי רשימה זו מספר המשוררים בליוורנו לא היה מבוטל למשל בהשוואה למשוררים בקהילות הספרדיות הוותיקות יותר בהולנד ובראשן אמסטרדם, שלהשערת שירמן מספרם בכולן יחד במאה השבע עשרה הגיע לכשני תריסרים.[12] וכמובן ההערכה באשר למספר המשוררים ולהיקף יצירתם צפויה להשתנות לטובה לכשייחקרו כל הכתובים הגנוזים עדיין בכתבי יד.

כאמור רוב המשוררים שהזכרתי לא בילו את כל ימיהם בליוורנו. אליהו ריקנאטי חי דרך קבע בפלך רומאניה; יעקב פראנשיס התגורר במנטובה ובפירנצה; יוסף פנסו, יצחק נהר ודניאל דה בריוס חיו רוב הזמן באמסטרדם;

10 רות הזכיר בין חכמי ליוורנו את אברהם צמח אבואב. ראו: רות, עמ' 15. סונטים של משוררים אלו וכן סקירה ביוגרפית והפניות למקורות ביוגרפיים ראו: ברגמן, צרור זהובים, עמ' 224–225 (ריקנאטי), 230–232 (אזובי), 242 (זכות), 372–374 (נהר), 382–412 (עמנואל פראנשיס), 451–454 (פנסו), 493–494 (צמח); וכן: ברגמן, שירי זהב כפולים (ששפורטש ודה בריוס), ושם תרגום עברי משותף שלי ושל אן ברנר לסונטים אלו של דה בריוס על מות אשתו, וראו עליהם להלן, הערה 36.

11 על דה בריוס כתבו הרבה. ראו למשל: לזר בתוך: דה בריוס, היצירות, עמ' 138, 177; פוקס בתוך: פרנקו־מנדס, עמ' 17, 18, 33; ובקשר לליוורנו ראו: נידר, עמ' 156, 159, 160, 162, 163–171, 173, 178, 195; דה בריוס, היצירות, הקדמה וביבליוגרפיה, עמ' ix–xxxii.

12 שירמן, הדרמה, עמ' 134.

אפילו עמנואל פראנשיס בילה כמה שנים במנטובה, בפירנצה ועוד, ואף שהה זמן מה באלג׳יר; ואברהם לוי צמח חי דרך קבע בוורונה ובוונציה. שני הנותרים ברשימה היו נודדים ממש. שלמה אזובי, שנולד בבולגריה, עבר מתורכיה לצרפת, ומשם לאיטליה, ובאיטליה נדד מטורינו לקוניאו ומקוניאו לליוורנו, ובה ישב משנת 1637 עד 1647. יעקב ששפורטש עבר מצפון אפריקה (אוראן, תלמסאן, פאס, סאלה) לאמסטרדם, ללונדון, להמבורג, לליוורנו ושוב לאמסטרדם. שלמה אזובי נתן ביטוי מבלי משים לנדודי המשורר ולארעיות מגוריו, בחתימת השיר שהקדיש לתזאורוס העברי-ארמי של תלמידו ז׳אן פלנטוויט דה לה פאוזה (Jean Plantavit de la Pause), הגמון העיר לודב (Lodève): ׳דברי הצעיר וזעיר למצוות האדון [מחבר המילון]; שלמה אזובי, דר כיום בליוורנו׳[13] – כיום ולא תמיד. שהייה עראית בעיר זו או אחרת הייתה דבר רגיל בחיי משוררים עבריים, ובעיר נמל כליוורנו על אחת כמה וכמה.

המשוררים היו בשר מבשרה של הקהילה. הם דיברו ספרדית ופורטוגלית וכתבו שירים בשפות אלו. יעקב פראנשיס לדוגמה כתב שירים בפורטוגלית,[14] ובאוטוגרף שלו צירף הערות בשפה זו כמעט לכל שיר ושיר. יעקב שיבח את אחיו עמנואל, ׳המזמר לספרדים בלשון גאונם ואל הלועזים בחידודם ושינונם ואל היהודים בכתבם ובלשונם׳.[15] עמנואל הפגין קנאות לשפת הקודש,[16] אך למען קהל שאינו שולט בעברית חרג מגדרו. יצוין שגם משוררים מחוץ לליוורנו שעמדו בקשר עם חברי הקהילה שלטו בפורטוגלית. דוגמה מובהקת לזה היא משה זכות.

המשוררים העבריים בליוורנו היו אישים מפורסמים, משכילים ובעלי מעמד חברתי בעיר. משפחת פראנשיס נמנתה עם מייסדי הקהילה. משפחת ריקנאטי תרמה ביד רחבה לקהילה ולבית הכנסת ואף לעיר, וזו, לאות תודה, קראה לרחוב הסמוך לבית הכנסת על שם המשפחה.[17] שלמה אזובי מקרפנטרס היה רב, פוסק, דרשן פורה ומשכיל, ונודע גם מחוץ לחוגים היהודיים: הוא שימש מורה לעברית להבראיסט ההגמון דה לה פאוזה,[18] ותרגם מעברית לוחות אסטרונומיים של עמנואל בן יעקב לבקשתו של המלומד פיירז (Peirese).

13 ברגמן, צרור זהובים, עמ׳ 231–232. על שיר אחר של אזובי לכבוד דה לה פאוזה ראו: פראנשיס, דיואן, עמ׳ 260–261.

14 פראנשיס, שירים, עמ׳ 565–566.

15 שם, עמ׳ 267.

16 ׳מי שמך נוטר׳, פראנשיס, דיואן, עמ׳ 49, 241.

17 ברגמן, צרור זהובים, עמ׳ 224; טואף, לתולדות העדה, עמ׳ 250, הערה 9.

18 גם יהודה אריה מודינה לימד את דה לה פאוזה עברית. ראו: ברגמן, צרור זהובים, עמ׳ 184–185, 221–222, 234–237.



כתובה, ליוורנו, י״ד בתשרי שנת ת״ם (1679). החתן: דוד בן אברהם מוניס;
הכלה: רחל בת שלמה מוניס; עדים: יעקב ששפווטאש (ששפורטש) ויצחק בואינו
(משכן לאמנויות, מוזאון עין־חרוד, עין־חרוד, eh107)

זו כתובה ספרדית טיפוסית, הכוללת שני טורי טקסט – מימין טקסט הכתובה המסורתי, ומשמאל חמשת התנאים. הטורים מוקפים בשערים, הרומזים לבית החדש שנבנה עתה. בראש הכתובה מתוארים אדם וחוה, הזוג המקראי הראשון, ומתחתם עיטור המסמל את הקשר המתהווה, והמלווה לעתים בכתובת ׳צרור המֹר דודי לי׳ (שיר השירים א, יג)

נשאר ממנו גם חיבור על מטבעות יהודיים עתיקים.[19] יצחק נהר היה רופא ורב, לימד דרך קבע בישיבת 'עץ חיים' המפורסמת באמסטרדם, והיה פעיל בחיי הקהילה גם באמסטרדם וגם בליוורנו.[20] יעקב ששפורטש, שכיהן בליוורנו כדיין וראש ישיבה בשנים 1680–1678, התפרסם במיוחד במעורבותו בפולמוס על אודות שבתי צבי ובספרו לעניין זה, 'ציצת נובל צבי'.[21] אברהם צמח נודע כרופא והיה תלמידו של משה זכות.

שירתם של כמה מהמשוררים זכתה להוקרה בחייהם, ובולט בהם במיוחד יוסף פנסו. בהקדמה ל'אסירי התקווה' נדפסו לא פחות מתשעה עשר שירי שבח בעברית, בספרדית ובלטינית. למעשה היה מספר שירי השבח למחזה גדול יותר, כפי שמעידים ארבעה 'סונטים כפולים' של יעקב ששפורטש לכבוד הספר שלא נדפסו בהקדמה זאת.[22] הרב ששפורטש ציין את מגמתו המוסרית של המחזה, ודימה את טוריו המסודרים יפה על פי חוקי המשקל העברי לטורי האפוד של הכוהן הגדול. משוררים אחרים התפעלו מיכולת המחבר לחבר דרמה עברית בגיל כה צעיר.[23] 'אסירי התקווה' והשירים שכתבו בשבחו יוצאי ספרד מעידים על מחבריהם כי השכילו לקלוט את הנורמות הפרוזודיות הקשוחות ואת כללי המשקל המסובכים של השירה, שלא לדבר על אוצר המילים וכללי הדקדוק.

19 ראו עליו בקשר לליוורנו: טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 349–350.

20 ראו: טואף, לתולדות העדה, עמ' 252; טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 353; ברגמן, צרור זהובים, עמ' 372.

21 ראו: תשבי, לפי המפתח, הערכים 'יעקב פראנשיס' ו'עמנואל פראנשיס', בעיקר עמ' 258–262.

22 ראו סונטים לכבודו: ברגמן, צרור זהובים, עמ' 421 (מאת שלמה אוליוירה), 442 (מאת שה רפאל אגילאר), 457–463 (מאת יעקב ששפורטש), 466 (מאת שמואל פינטו), 467 (מאת אליהו יהודה ליאון), 468 (מאת יצחק ולוזינוס), 469 (מאת משה מוקאטה), 471 (מאת דוד צרפתי דה פינה), 472, 473 (מאת אלמונים, ובשיר האחרון צוין גיל מחבר המחזה: 'מבן שבע עשרה ימי חייך').

23 מקובל לתלות את ריבוי השבחים בכך שהמשבחים חשבו בטעות שהיצירה היא המחזה העברי הראשון, הואיל ולא הכירו את 'צחות בדיחותא דקידושין' של יהודה סומו. אבל נראה לי שלא סוגות ספרותיות היו בראש מעייניהם, מה גם שרוב המשבחים היו מאמסטרדם, וסביר מאוד שהכירו את 'יסוד עולם' שכתב משה זכות בצעירותו (זכות נולד באמסטרדם מעט אחרי 1610), שם או בקהילה הספרדית של המבורג, לפני שנכתב 'אסירי התקווה'. ההתפעלות נבעה מכך שהמחבר הצעיר והטירון הצליח לכתוב בעברית יצירה שלמה וגדושה בשירים על פי כללי הפרוזודיה העברית.

האחים פראנשיס זכו להוקרת המשורר הנערץ עליהם, משה זכות: 'הֵן בֵּין בְּנֵי קִימָה כְּעָשׁ כִּימָה מִתְנוֹצְצִים, כִּי מַה מְּאֹד יוּחַנּוּ', כלומר בין רמי הקומה מתנוצצים מחוננים אלו ככוכבים.[24] יעקב פראנשיס שיבח את אחיו על חידושיו ועל צחות לשונו ובהירותה: 'אשר חידש פרחים בשיר כבגינות האביב... חדלו צחי לשון כמוהו בישראל חדלו, ודעת שפתיו ברור מִללו',[25] ועמנואל הביא בחיבורו 'מתק שפתיים' את שירי אחיו יעקב כדוגמאות לחוקי השיר השונים. דניאל דה בריוס כינה את אברהם צמח 'כתר התורה והחכמה' (Corona de Ley) ו'אור השירה העברית' (luz de la hebrayca poesía).[26] הוא ציין את המיומנות הבארוקית של יצחק נהר ויוסף פנסו, ולשם כך השתמש במושגים אופייניים לסגנון זה. את נהר כינה 'קולמוס חריפות השיר' (cálamo de la agudeza),[27] ואת פנסו – 'בושם השנינה' (fragrancia de conceptos);[28] חריפות נחשבה לנשמת השיר הבארוקי, כפי שהסביר עמנואל פראנשיס ב'מתק שפתיים'.[29]

ליוורנו הייתה במאה השבע עשרה מקום מפגש תרבותי מגוון ופורה.[30] המפגש התאפשר במידה רבה בזכות עושר השפות ששימשו בעיר: איטלקית, ספרדית, פורטוגלית ובקהילה היהודית גם עברית. השירים העבריים שנועדו ליהודי ליוורנו והציטטות הרבות בעברית מן המקרא והמדרש הממלאות את הדרשות בספרדית שהושמעו בקהילה מעידים שחבריה לא היו חסרי ידע בעברית. ידע כלשהו בעברית רכשו כנראה עוד באיבריה. ספרי הקודש של 'הברית הישנה' כמובן לא נפסלו שם מעולם. אדרבה, בקולג'ים הישועיים עיינו במקרא ובמפרשיו העבריים ופירשו ותרגמו אותו.[31] המקרא העברי לא היה אפוא בלתי ניתן להשגה באופן מוחלט. יהודים בסתר שנסעו מחצי האי למקומות שונים באו שם במגע עם דוברי עברית ויכלו לעיין בטקסטים עבריים ואף לרכוש מהם ולהביאם לארץ מוצאם ולו בדרכי עקיפין.[32] האנוסים, בוודאי אלו

24 'אם שוררים שרים לשיר שרים', ברגמן, אשא את לבבי, עמ' 85–88, שורה 12.

25 פראנשיס, שירים, עמ' 267. צחות לשון הייתה אחד האידאלים החשובים עוד מתקופת תור הזהב של השירה העברית בספרד והתפרסמה באיטליה בחיבורו של אברהם אבן עזרא 'ספר צחות', וכאן הכוונה לעברית מזוקקת ממבטאים זרים.

26 דה בריוס, היצירות, עמ' 217.

27 שם, עמ' 213.

28 שם, עמ' 222, וראו גם: שם, עמ' 217.

29 פראנשיס, מתק שפתיים, עמ' 53–54.

30 על ליוורנו כמקום מפגש תרבותי כללי ראו: פרוספרי.

31 ראו: תומפסון, עמ' 47, 69–70 ועוד.

32 ראו: סלה, עמ' 216–218.

שקראו את פרשת השבוע וההפטרה, גם אם עשו זאת על פי מה שידעו על־פה או מה שרשמו מן הזיכרון, יכלו להפיק ידע לשוני עברי לא מבוטל מן הטקסט המקראי. על בסיס זה התרחבו בליוורנו ידיעת העברית והשימוש בה. תפקיד נכבד מילאה בזה השירה, לצד חיבורים שכללו פרקי דקדוק עברי ותאוריה פואטית, ושעותקים מהם בוודאי הגיעו לליוורנו, כמו 'שרשות גבלות' לשלמה אוליוירה (אמסטרדם 1665), שנכתב בעברית, ו'גרמאטיקה הֶבּרֵאָה' למשה אבודיינטה (המבורג 1633), שנכתב בפורטוגלית.

שירים עבריים של משוררים ותיקים סיפקו לטירונים שבחבורה דוגמאות להסברים התאורטיים שניתנו בספרי הלימוד על המשקלים הנחוצים לכתיבת שיר כהלכתו, ושבעזרתם ניתן להעתיק לעברית קונוונציות פואטיות מן השירה הלועזית. פרי הילולים של השיטה הזאת היה המחזה 'אסירי התקווה', הכתוב כמנהג הזמן בשירה, ושבו הצליח המשורר החדש והצעיר לא רק לכתוב בעברית ולשקול שירים בשיטת המשקל הכמותית־הסילאבית המסובכת שהייתה נהוגה אז בשירה העברית,[33] אלא אף ליצור באמצעותה גרסאות עבריות של סוגות איבריות טיפוסיות, הקומדיה והאאוטו, ושל צורות שיר ספרדיות אופייניות, כמו הרדונדייה, הקווינטייה והסונט המזונב.[34] יוסף פנסו לא רק למד ממשוררים עבריים אלא גם השפיע עליהם. עקבות 'אסירי התקווה' ניכרים ב'תפתה ערוך' למשה זכות וב'לישרים תהילה' למשה חיים לוצאטו (רמח"ל), שנכתב באמסטרדם, שבה היה המחזה של פנסו פופולרי בין היהודים.[35] השירה העברית יצאה אפוא ברווח ממפגש התרבויות שבליוורנו. בזכותו קלטה גם באופן ישיר מן הספרדית. בהשראת 'sonetos dobles funebres' של דניאל לוי דה בריוס, שנכתבו ככל הנראה שם, כתב ידידו יעקב ששפורטש חמישה 'סונטים כפולים'.[36]

תרומת המורשת הספרדית העברית והלא־עברית לשירה העברית במאות השבע עשרה–השמונה עשרה טעונה מחקר יסודי ומקיף, אך עצם קיומה אינו מסופק גם כיום, ולליוורנו היה חלק בתרומה זו.

33 ראו: ברגמן, שיטת עמנואל; ברגמן, שביל הזהב, עמ' 34–45.

34 ראו: שירמן, הדרמה, עמ' 135–137.

35 פירוט בעניין זה ראו: ברגמן, בת קול.

36 בסונטים אלו הספיד דה בריוס את אשתו הראשונה, ולכן נראה שהתחברו בליוורנו. במחקר החדש הם מובלטים במיוחד. ראו: ברגמן, צרור זהובים, עמ' 456–465; ברגמן, שביל הזהב, עמ' 98, 106–107, 148, 210; ושם, עמ' 236, תרגום של אן ברנר ושלי לסונטים אלו. וראו: ג'ונס, עמ' 152–153.

בחוג משפחה וידידים

המשוררים שהזכרתי התקשרו זה עם זה בשירה, וכך נוצרה רשת התכתבות פואטית בליוורנו וסביבהּ. אחד ממכותביו של דניאל לוי דה בריוס, אברהם צמח, שנזכר לעיל, הקדיש לו סונט עברי, 'באתי להגיד כי חמודות', לכבוד שיבתו ליהדות בעיר ליוורנו. השיר חוגג את החלפת שמו הלועזי של הנמען (מיגואל) לשם עברי (דניאל לוי) כאות וסמל לשינוי זהותו:

בָּאתִי לְהַגִּיד כִּי חֲמוּדוֹת אַתָּה [על פי דניאל ט, כג]
מַשְׂכִּיל בְּכָל חָכְמָה וְיִתְרוֹן כֹּשֶׁר
לֵילֵךְ כְּדָנִיאֵל בְּדַרְכֵי יֹשֶׁר,
כִּי לַעֲבוֹדַת אֵל לְבָב נָתַתָּ.

כָּתֵף כְּמוֹ לֵוִי לְשָׁרֵת שַׁתָּה,
שָׁלֵם וּבָרִיא־עֹז בְּתוֹרַת אֹשֶׁר.
חֹסֶן יְשׁוּעוֹת לָךְ עֲלֵי כָּל עֹשֶׁר,
אֶל הָאֱלֹהִים נַפְשְׁךָ נָשָׂאתָ.[37]

הנמען זיהה בקלות את שמו החדש, דניאל לוי, המפורש בשיר, ואת השם בריוס, הנרמז בכינוי 'בריא עוז'. דה בריוס עצמו הצליח להצפין באופן זה בעברית את השם ליוורנו, הנהגה בספרדית לִיוֹרְנֶה, במילים 'לי אור נא'[38] – וזה, דרך אגב, רק אחד משפע הכתרים שקשר לקהילה.

יעקב פראנשיס הקדיש שיר לחתונת עמנואל אחיו וקינה למות אשתו.[39] עמנואל כתב קינות על אביו, על יעקב אחיו[40] ועל שלמה אזובי.[41] משה זכות הקדיש שיר לחתונתם המשותפת של יעקב ועמנואל פראנשיס;[42] לחתונת משה

37 ברגמן, צרור זהובים, עמ' 494.

38 דה בריוס, רספואסטה, גלוסה, פריודו 2, עמ' 5.

39 'הרפו מליצים מזמיר הרפו', פראנשיס, שירים, עמ' 281–284; 'מה לך צביה פה', שם, עמ' 531–536.

40 'מקיר אבנים צעקו עמי', פראנשיס, דיואן, עמ' 83–84; 'גזי מליצה סוערה נזרך', שם, עמ' 85–87; 'אם קצרה ידי ולא תכנותי', שם, עמ' 87.

41 'לאיש שלם במִדותיו ובשמו', פראנשיס, דיואן, עמ' 97.

42 'אם שוררים שרים לשיר שרים', השיר נכתב לחתונה המשותפת של יעקב עם רחל בת חיים דוד לומברוזו, ועמנואל אחיו עם אחותה, גראציה. ראו: פראנשיס, שירים, עמ' 35–38 (בשיבושים רבים); ברגמן, אשא את לבבי, עמ' 85–88.

לומברוזו קרובם[43] ולחתונת תלמידו אברהם צמח הועיד שתי חידות (ראו להלן); וכן כתב שירים לחיים בן אברהם הכהן – שנפטר בליוורנו בשנת 1655 – לכבוד ספרו 'תורת חכם'.[44] משה זכות ואברהם צמח – שלשניהם הייתה זיקה לליוורנו – נפטרו בשנה אחת, והמשורר יהושע לוי ייחד להם קינה אחת.[45] אליהו ריקנאטי הוספד על ידי שלמה גראציאני, משורר ואספן ספרים נודע.[46] יצחק נהר כתב שיר קינה על המשורר משה די מרקאדו.[47] האחים פראנשיס כתבו שירי ידידות, שירי חתונה וקינות למשפחות ידועות בליוורנו שנקשרו אליהן בקשרי חיתון וידידות: סורייה, לומברוזו, ויזינו, סופינו, פראנקו, בואנו, מדינה, אמיננטה ודה קוסטא.[48]

השירים הללו משלבים מוסכמות חברתיות ופואטיות שהתגבשו באיטליה ושלוחותיה. למשל בעניין שירי אהבה. שיר עגבים נחשב בעיני יהודי איטליה לא ראוי להיכתב בשפת הקודש, אבל הותר לשם שמחת חתן וכלה. עמנואל פראנשיס ניסח את הכלל הזה בחיבורו 'מתק שפתיים'[49] והדגים אותו הלכה למעשה בפיתול בארוקי טיפוסי בשיר 'נבל וכנור באשר תְּכנתי', שכתב 'בנישואי הבחור כמ"ר [כבוד מעלת רבי] דוד ויזינו עם הבחורה מרת בלאנקה בת כה"ר [כבוד הרב] אהרון די סורייא... בעיר ליוורנו'.[50] המשורר המופיע בתחילת השיר מטעים בהצטנעות שאיננו אלא מתווך, ושהדובר האמתי הוא

43 'הנה דמות מלאך בעל כנפים', ברגמן, אשא את לבבי, עמ' 170–175.

44 'מזמור אמֹר וגמֹר', שם, עמ' 278–281.

45 כהן, עמ' 41–42; רטהאוז בתוך: לוי, עמ' 131–149.

46 ברגמן, צרור זהובים, עמ' 224.

47 '·רעו לבבכם כל נבוני דעת', שם, עמ' 374.

48 'לכי נא אגרתי בכח מִלתי', פראנשיס, שירים, עמ' 205–206 (שיר ידידות לאברהם אמיננטה); 'קולי דומה לדרור עורה השכימה', שם, עמ' 247–250 (לחתונת יצחק סופינו ורבקה קארו); 'סלֹו שעיפי המסִלה סלֹו', שם, עמ' 259–265 (לחתונת יצחק לומברוזו); 'על כף משורר זה תני', שם, עמ' 270–271 (לחתונת משה לומברוזו); 'מִלַּי אשר לעם תמול יקרו', שם, עמ' 271–281 (!) (לחתונת אברהם בן יצחק בואנו); 'הרפו מליצים מזמיר הרפו', שם, עמ' 281–284 (לחתונת עמנואל פראנשיס ומרים ויזינו); 'נבל וכנור באשר תכנתי', פראנשיס, דיואן, עמ' 6–9 (לחתונת מרדכי בן דוד ויזינו); 'לאיש שלם במדותיו', שם, עמ' 97 (למות חותנו של אברהם אמיננטה, שלמה האזובי). על משפחות אלו ראו טואף, לתולדות העדה, במקומות שונים.

49 ראו: ברגמן, שביל הזהב, עמ' 162–163.

50 פראנשיס, דיואן עמ' 220, ביאור לשיר ב. השיר נדפס שם, עמ' 6–9.

החתן עצמו:

אָכֵן בְּאִמְרֵי פִּיו אֲשֶׁר נֶחְמָדוּ
דּוֹבֵר בְּאָזְנֶיהָ וְהִיא שׁוֹמַעַת.
אַגִּיד בְּשִׁירִי זֶה דְּבָרָיו אֵלֶּה,
כִּי נוֹדְעוּ [אֵ]לַי בְּדֶרֶךְ פֶּלֶא.

לאחר הקדמה מכשירה זאת בא דיאלוג פואטי של בני הזוג, תחילה שירו הגלוי של החתן ואחר כך תגובתה הנרמזת של הכלה. זהו שיר אהבה לכל דבר:

לַיְלָה כְּאוֹר יוֹמָם כְּבָר הוֹפִיעַ,
שֶׁמֶשׁ וְאוֹרוֹ נֶעֱלַם מִמֶּנּוּ,
יַחַד בְּחֶבְרַת כּוֹכְבֵי רָקִיעַ
סַהַר כְּבָר עָלָה לְרוֹם שָׁמֵינוּ.
עֵת הַיְּדִידוּת, יַעֲלָה, הִגִּיעַ,
בָּהּ נִשְׂמְחָה יַחַד בְּכָל יָמֵינוּ.
אַשְׁרַי אֲשֶׁר אֶזְכֶּה לְאוֹר דּוֹדַיִךְ
וּכְמָר דְּרוֹר אָלִין בְּתוֹךְ שָׁדַיִךְ.

אֶל מַאֲמָרָיו, הִיא – כְּאֵשׁ בּוֹעֶרֶת,
בֹּשֶׁת צְנִיעוּת כִּסְּתָה פָּנֶיהָ;
גַּם כִּי רְצוּפַת אַהֲבָה נִסְתֶּרֶת,
תִּמַּס כְּמוֹ דּוֹנַג בְּרַעְיוֹנֶיהָ:
'אֹהַב אֲנִי לָךְ, אוֹהֲבִי', אוֹמֶרֶת,
אִם לֹא בְּפִיהָ – בַּהֲגִיג עֵינֶיהָ,
כִּי כֵן כְּבַלָּשׁוֹן וּבַשְּׂפָתַיִם
חֵשֶׁק יְמַלֵּל גַּם בְּנִיב עֵינַיִם.

אמרתי שהשירה העברית סיפקה דוגמאות לחוקי השיר העברי. השיר של עמנואל פראנשיס שקול במשקל יסוד כמותי־סילאבי, בטורי אחת עשרה הברות מלעיל, כלומר אחת עשרה הברות שהעשירית בהן מוטעמת (על פי הנורמה הסילאבית), ושהן גם שמונה תנועות ושתי יתדות (על פי הנורמה הכמותית). משקל זה משמש גם בשירו של צמח, לעיל. זוהי דוגמה קלה לשלל המשקלים העבריים של השירה שנכתבה בליוורנו או הגיעה אליה.

בקהילה

השירה העברית מילאה תפקיד מרכזי בענייני הציבור של קהילת ליוורנו. האחים יעקב ועמנואל פראנשיס לא חדלו להביע דעתם על הנעשה בה בחליפות שירים מלאים חריפות בארוקית. כך שלח יעקב לאחיו גילוי דעת פואטי על מינויו של אב בית דין שלא ישר בעיניו:

מִי שָׂם לְאִישׁ שׁוֹפֵט וְשַׂר עָלֵינוּ הָאִישׁ, תְּמוֹל רָבַץ בְּתוֹךְ זִבְלֵנוּ?
הָאִישׁ אֲשֶׁר כֻּלּוֹ בְּצֵל גַּרְגִּיר חַרְדַּל יְכֻסֶּה – אֵיךְ יִהְיֶה צִלֵּנוּ?
הָאִישׁ כְּקוֹף הוּעַל עֲלֵי כָּתֵף עָלָיו עֲלֵי מַה נַּעֲזֹב חֵילֵינוּ?
הָאִישׁ מְבֻלְבָּל רַעֲיוֹן וָפֶה אֵיךְ יַעֲמֹד לָנוּ בְּבִלְבּוּלֵנוּ?

ועוד ועוד בסגנון זה.[51] השיר בוודאי נועד להפצה.

מעניינת במיוחד המעורבות הפואטית בפרשת האקדמיה של 'הצמאים' (Los sitibundos), שנוסדה בליוורנו בשנת 1677. כאן מספקת השירה – ודווקא זו שנשלחה לליוורנו מחוצה לה – עדות היסטורית וחדשנית. החוקרים ראו במוסד זה אקדמיה ספרותית, מסוג האקדמיות הספרדיות והאיטלקיות, כלומר מועדון שנועד להרחבת הדעת ולהנאה אינטלקטואלית, להשמעת שירים, לפתרון חידות, להצגת מחזות וכדומה.[52] העדות היחידה כמעט על האקדמיה הייתה עד כה איגרת של יוסף פנסו, שהיה פעיל בהקמת האקדמיה. היא נכתבה בספרדית ב־14 בדצמבר 1676, ונועדה ליצחק אורוביו, אנוס לשעבר, רופא ונציג מלך ספרד באמסטרדם. דניאל דה בריוס העתיק את האיגרת של יוסף פנסו כלשונה, הקדים לה שיר בשבח המייסדים, והוסיף הסברים דרשניים משלו.[53] לשון האיגרת בארוקית, עמוסה ומפותלת, וקשה להסיק ממנה דברים כפשוטם באשר לאקדמיה.[54] אבל שיר של משה זכות שהדפסתי מכתב יד עשוי להסביר את הדברים הללו ולערער את הדעה המקובלת על האקדמיה של 'הצמאים':

לכבוד הישיבה חדשה שנעשית בליוורני

51 'מי שם לאיש שופט ושר עלינו', פראנשיס, שירים, עמ' 372–373. יעקב לא סיים את כתיבת השיר, ועמנואל מילא אחריו.

52 ראו למשל: רות, עמ' 3; שירמן, הדרמה, עמ' 132; קפלן, נוסח עברי, עמ' 202, 251, 253, 254, 256, 258; פגיס, עמ' 118.

53 דה בריוס, רספואסטה, דף 3א–4ב.

54 אני מודה לנדיה זלדס ולעידן פרז, שטרחו בפענוח הטקסט, ועל כולם לאבנר פרץ, שבסיועה של גלדיס פימיינטה הבהיר את הדברים סופית.

לסיעתא דשמיא סיעת מרחמי, ישיב"ה בארעא טוביני דחכימי, דסלקי בימא דאורייתא מעומקי ותהומי, ובצחותא דרבים עדיפא פתחין פומי, ותבעין ממאריה דרחמי, לאחית טלא דבדולחא מסתימו דכל סתימי, לגו גולגלתין טבין ושייפי וגרמי, ואיהו מברך יהא שמיה, אחתיה עלייהו ברווחא לבסומי, ובתוקפא דשמשייהו, ונהורא דמרומי אגליד והוה גו גנזי אטימי, מרגליתא דלית לה טימי.[55]

מִתּוֹךְ יַם צוּף תּוֹרָה הוּא יַם הַמֶּלֶךְ
עוֹלִים גַּם פּוֹצִים פֶּה חֲדוּדֵי חֶרֶשׁ,
לִשְׁאֹף טַל שָׁמַיִם בִּדְמָמַת חֶרֶשׁ,
וַיְהִי אוֹר מַרְגָּלִית לִיקַר כָּל פֶּלֶךְ.
מַה טּוֹב, עָרֵב, מוֹעִיל, מִזִּיו הַחֶרֶס
לְרַפֹּא חוֹלֵי הַלֵּב וּלְהֵיְשִׁיר הֵלֶךְ?
אוֹר מַרְגָּלִית שֶׁל אַבְרָהָם אָבִינוּ
שֶׁקִּוִּינוּהוּ, מְצָאנוּ, רָאִינוּ.

בִּשְׁנַת תִּזַּל כַּטַּל אִמְרַת אֵל זָלָה,
שָׁפְעָה עַל הַיְּחִידִים חֲדוּדֵי חָרֶץ,
בִּישִׁיבָה־שֶׁל־מַעְלָה לִמְשׂוֹשׂ הָאָרֶץ,
תּוֹךְ עִיר לִיווֹרְנִי הָעִיר הַהוּלָלָה
שֶׁבָּהּ פָּתַח רָחַב צוּר שׁוֹכֵן עָרֶץ
– וּלְהַשְׂבִּיעַ שׁוֹקֵק בִּרְכָתוֹ חָלָה –
אֶת אוֹצָרוֹ הַטּוֹב אֶת הַשָּׁמַיִם,
וַיְצַו: לִקְרַאת צָמֵא הֵתָיוּ מַיִם.

אַשְׁרֵךְ, אֶרֶץ טוֹבָה, אֶרֶץ הַצֶּבִי
כִּי בָךְ קָנוּ מִקְנָה לַאֲחֻזַּת חֶבֶר
רֵאשִׁית בָּחוּרֵי כָּל מַסְבִּירֵי סֵבֶר,

55 תרגום: לעזרת שמים [או: לסיעת שמים] סיעת אוהבים, ישיבה בארץ טובי החכמים, שעולים בים התורה מעומקים ותהומות, ובצחות [לְשון] הרבים העדיפה פותחים פיות ותובעים מאדון הרחמים להוריד את טל הבדולח מסתימות כל הסתומים לתוך גולגלות טובות ואברים ועצמות. והוא מבורך יהא שמו, מורידו עליהם ברווח [עד] להתבשם, ובכוח שמשיו. ואור המרומים קפא והיה בתוך גנזים אטומים, מרגלית שאין לה מחיר.

קַלִּים כִּנְשָׁרִים גַּם רָצִים כַּצְּבִי.
בָּהֶם וּבְתוֹרָתָם מַה יִּסְכָּן גֶּבֶר!
בָּם בִּנְיָנֵךְ יְשְׁלַם, בָּם תִּתְיַשְּׁבִי.
גִּילִי, שִׂמְחִי, אֶרֶץ, בִּשְׁלוֹם בָּנַיִךְ!
אַל תִּקְרִי בָּנַיִךְ אֶלָּא בּוֹנַיִךְ.

אַשְׁרֶיךָ חֶבֶר עִיר קַדִּישׁ דִּלְעֵלָּא,
שֶׁרֹאשְׁךָ נִמְלָא טַל מֵאֵל מִמַּעַל,
וּבְחֹם שִׁמְשָׁךְ יָשׁוּב, לִמְקוֹרוֹ יַעַל.
וּלְאוֹר טֹהַר נַפְשָׁךְ בֶּאֱלֹקִים סֶלָה
תָּאִיר זֹהַר אֹמֶן וּתְגָרֵשׁ מַעַל,
וּבְשֶׁפֶר זָכִיּוֹת תִּגְדַּל לֹא תֵּלַהּ.
יִחְיוּ מִמּוֹת סִכְלוּת בִּמְאוֹר הִלֶּךָ
שׁוֹכְנֵי עָפָר, כִּי טַל אוֹרוֹת טַלֶּךָ.

אשר באוַת אהבת החברים נגש והוא נהנה, ברדת הטל על המחנה, משה בכהר״ר [בן כבוד הרב רבי] מרדכי זצ״ל.[56]

הכתובת בראש השיר מועידה אותו לישיבה או תלמוד תורה ולא למועדון ספרותי, ובכל זאת אין ספק שכוונתה לאקדמיה של 'הצמאים'. ציון מפורש של העיר ליוורנו בא בראש הכתובת ובטור 12, ובטור 9 מצוין תאריך ייסודה של הישיבה: שנת תז״ל, היינו 1677. משה זכות הפך את הציון המקובל תל״ז לתז״ל כדי לרמוז לשמה של האקדמיה. הדברים הולמים יפה את רוח הדברים שבאיגרת של פנסו. לפיה חבורת צעירים נלהבים ותאבי דעת הביאה לידי הקמת האקדמיה בידי ארבעה יזמים, ששמותיהם מפורטים. מחלוקת התגלעה בין החברים בעניין הסמל היאה למוסד, אך לבסוף הוכרע כי יעוצב בצורת מגן (escudo) ועליו קונכייה פעורת פה בציפייה לטל, שבעזרתו תייצר פנינה (perla). הטל, לדברי פנסו, הוא התורה המשולה למים, על פי הכתוב 'לקראת צמֵא הֵתָיוּ מים' (ישעיה כא, יד). פסוק זה שימש בסיס לסמל האקדמיה והוא גם מקור שמה: 'ואנו הצמאים למי תורתנו הקדושה דומים לקונכיות חסרות תועלת בלא שום תקווה לעשות פרי אלא בקבלנו מטל התורה'.[57] במקביל לדברים אלו שבאיגרת חוזרים ונזכרים

56 ברגמן, אשא את לבבי, עמ' 256–258, ושם פירוש מפורט של השיר.
57 דה בריוס, רספואסטה, דף 3ב.



בית הצדפים (Casa de las Conchas), סלמנקה, ספרד, המאה החמש עשרה.
חזיתו מכוסה מאות קונכיות המפוסלות באבן (צלם: זרטמן [Zarateman]).

בשיר של זכות מוטיבים זהים: דימוי דברי התורה למים ולטל (טורים 1, 3, 9, 16, 26, 32 ובחתימת השיר), הצימאון כסמל להשתוקקות לדברי תורה (טורים 14, 16) והמרגלית הפלאית כסמל להתגבשות השפע העילאי והמפרה (בהקדמה, ובשורות 4, 7). גם הקונכייה לא נעדר מקומה: בהקדמה הארמית לשיר מתוארים הלומדים בישיבה פותחים פה בתאווה לטל הבדולח שינחת עליהם, והציור חוזר בטורים 2, 3. גם המילים מן הפסוק שממנו שאב פנסו את שם המוסד ואת ציור סמלו נמצאות בשיר: ׳לקראת צמא התיו מים׳ (טור 16).

הרעיון שהטל מחיה הוא מקראי: ׳יִחיו מֵתֶיך נְבֵלתי יקומון הָקיצו ורננו שֹׁכני עפר כי טל אֹרות טלך׳ (ישעיה כו, יט), והרעיון שטל מוליד מצוי בספרות הקלסית וגם בספרות הבארוק. כך בשירו המפורסם של לואיז דה גונגורה ׳פוליפמו וגלתיאה׳:[58]

על החוף תלכי, ועיניי משתאות:
צדפים – מדרס לרגליך, לכסף הופכים –
יַפרום צעדייך הזורחים,
בלי טל מְעַבֵּר פנינים נולדות.

בתיאורו של פנסו הקִרבה לגונגורה גלויה יותר מאשר בזה של זכות, שהטמיע את המרגלית במדרש על אברהם אבינו, אבל שניהם כאחד חזרו אל מקורות עבריים שבהם משמש הטל כמטפורה לחסד עילאי.

השיר של זכות נקשר לאיגרת של פנסו בעניין נוסף וחשוב. פנסו, שזיהה את האקדמיה עם סמלה, סיפר כי להחלטה על הסמל קדמו דיונים וויכוחים – ׳מלחמות׳ שהנאה בהן ללוחמים. הוא ביקש מן הנמען שיביע תמיכה בסמל – כלומר באקדמיה – בדברי שבח מעין מה ששלחו הנכבדים שהתבקשו לעשות כן, ׳אחדים בשיר, אחרים בפרוזה, מהם בלטינית, אחרים באיטלקית, רבים בעברית ולא פחות מהם בפורטוגאלית׳.[59] פירוט זה איננו מתאר את הפעילות באקדמיה כפי שחשבו,[60] אלא את התמיכה המנוסחת יפה שהושיטו לה החכמים. לאור הדברים האלו מצטייר השיר שהועיד זכות לישיבה הנעשית בליוורנו כמסמך של הפגנת תמיכה באקדמיה, והוא כנראה אחד מן השירים הרבים בעברית שהזכיר פנסו.[61]

58 כאן בתרגומי. וראו: תומפסון, עמ׳ 168.
59 דה בריוס, רספואסטה, דף 4א–ב.
60 ראו: פגיס, עמ׳ 118.
61 פנסו כתב באיגרת שביקש תמיכה מחכמי ליוורנו, אך מסתבר שבקשתו הגיעה לידי זכות. אולי הזדמן לליוורנו ואולי קיבל את הבקשה דרך אברהם צמח, שידובר עליו להלן בהקשר זה.

סונט של דה בריוס עשוי להיות שיר תמיכה נוסף שנכתב לכבוד הישיבה. הסונט, הכתוב בספרדית, נועד לאברהם לוי צמח, שסונט משלו לכבוד דה בריוס צוטט לעיל (נראה שהתקיימה בין השניים התכתבות נרחבת יותר בסונטים), ושנודע במחקר כאוהד האקדמיה של 'הצמאים'.[62] כאן המשורר מפציר בנמען לדַבֵּר. הוא מכנה אותו עץ (רמז לשמו, צמח) הניזון מטל עילאי, קונכייה שמימית ואולפנה צמאה ('Habla, oh a´rbol con ley de alto rocýo / Excelsa concha, sitibunda escuela'). ההפצרה לדַבֵּר איננה אלא בקשת תמיכה מילולית. ועוד, לאחר שהזכיר את 'הטובות הנשגבות מאדונו הנצחי' (los favores Sublimes de su eterno senorýo) פונה הדובר אל האולפנה – המזוהה מטפורית עם הנמען – בבקשה שתפגין כי היא שותה מן הטל הגנוז תמיד באור התורה ('Muestra que bebe tu rocýo lento / A la luz que con Ley siempre esta´ en vel') – רמז כנראה ללימודי תורה בשיטת הקבלה. הרי לפנינו התאמה ברורה לאיגרת של פנסו ולשיר של זכות.

ייתכן שקיים גם שיר תמיכה של צמח שנשלח כתגובה אל דה בריוס אבל לא הצלחתי לאתרו. לחתונתו של צמח כתב זכות חידה על המים,[63] נושא היאה לשם משפחתו של החתן. והנה לאור האמור מתבלטים בה לעין רמזים לישיבה של 'הצמאים'. למשל: 'אם צמאה נפשך לדעתי' (טור 1 בחידה) או: 'אהיה בטל של ראש ועלי יחנה' (טור 19 בחידה), מעין החתימה בשיר של זכות. 'צורת החידה' (קטע המתאר מילולית את נושא החידה או את פתרונה) רומזת בחריפות בארוקית ליסוד העילאי של המים:

מְשַׁל אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ זְקֵנִים קְדוּמִים, שְׁנֵיהֶם תְּאוֹמִים, כְּאָח וַאֲחוֹתוֹ.
הֲלֹא הוּא נְוָתוֹ בְּגַפֵּי מְרוֹמִים, זְכוּת הַבְּרוֹמִים כְּשֶׁלֶג כְּסוּתוֹ.
וְכֵן הִיא כְּמוֹתוֹ תְּכֻסֶּה בְּרוֹמִים אֲבָל לֹא בְּרוֹמִים מְעוֹנָהּ כְּבֵיתוֹ.
תְּצַפֶּה לְרִדְתּוֹ בְּחֵשֶׁק נְעִימִים, וְגַם לִפְעָמִים תְּעוֹפֵף לְגִשְׁתּוֹ.

זוג הישישים הנקשרים בקשר ארוטי עדין הם הגשם והים. צחות כסותם מעידה על טיבם השמימי. הוא שופע עליה משמים, והיא 'מעופפת' לקראתו באדים. האדים ייעשו לעננים, ושוב ירד הגשם וחוזר חלילה, כמו שהטל יורד ועולה בשיר של זכות לכבוד ישיבת ליוורנו.

62 לדברי קייזרלינג אברהם צמח היה מאוהדי האקדמיה של 'הצמאים'. ראו: קייזרלינג, עמ' 99 (§121), וראו גם: שם, עמ' 21 (§3). הסונט 'Armado de doctrina y docto brýo' (חמוש באמונה ורופא רב פעלים) ראו: נידר, עמ' 170.

63 'אם צמאה נפשך לדעתי', ברגמן, אשא את לבבי, עמ' 197–200.

ההשערה שהאקדמיה הייתה למעשה בית תלמוד תורה יכולה להישען גם על העובדה שפנסו הספיד את אמו באקדמיה של 'הצמאים' בליוורנו.[64] בית מדרש הוא מקום מתאים לדרשה כזאת – שהייתה בוודאי מלווה בתפילות לעילוי נשמת המת, בנדרי צדקה וכדומה – מה שאין כן אקדמיה ספרותית.

יש לציין שבקהילות הפורטוגליות נקראו ישיבות accademie talmudiche.[65] דה בריוס כינה יעקב ששפורטש בראשות ישיבה בליוורנו בשם 'אקדמיה קדושה' ('en Liorne del gran Soria / presidió, sacra academia').[66]

אם מדובר בישיבה אפשר להבין מדוע ביקשו מייסדי 'הצמאים' המלצה והגנה. מדברי טואף על ישיבות בליוורנו מתברר שתלמודי תורה פרטיים נפתחו ברישיון מיוחד שהעניקה הקהילה ובתנאי שלא יתחרו בישיבות הציבוריות. אם הופר התנאי, נענשו מנהלי האקדמיות ב'ברכה', היינו קללה בלשון סגי נהור, שנכרכה בביזיון ואולי בחרם. תקנות ברוח זו תוקנו בשנת 1664 וחזרו ונקבעו בשנת 1676,[67] שנת כינון האקדמיה של 'הצמאים'. סביר אפוא שלהקמתה נדרשו המלצות של רבנים, ושצריך היה להציגן לפני הגורמים המוסמכים להעניק את הרישיון. אבל אפשר גם לשער שבקשת התמיכה באה למנוע כל רבב של שבתאות שהיה עלול לדבוק בקלות בישיבה שלמדו בה תורה על דרך המיסטיקה הקבלית, מה גם שמדובר בזמן שמנהיגות הקהילה דנה בחומרה כל נטייה לַתנועה שסרחה.[68] סוגיית האקדמיה של 'הצמאים' מעלה שאלות מעניינות נוספות, אך אלה אינן מענייני כאן.[69]

64 נידר, עמ' 172.

65 טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 338–343.

66 דה בריוס, היצירות, עמ' 227.

67 ראו: טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 338–343. טואף ציין את מיעוט המקורות על הישיבות בליוורנו והצר על כך שלא נמצא לה משורר זריז כמו דה בריוס, אשר תיאר את הישיבות באמסטרדם. ראו: שם, עמ' 343. מדברי דה בריוס מסתבר שמשפחת סורייה בליוורנו החזיקה אקדמיה כזאת. משפחה זו נזכרה לעיל כמקורבת לאחים המשוררים פראנשיס.

68 ראו: טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 362.

69 יש טוענים שאקדמיה בשם 'הצמאים' נוסדה באמסטרדם בד בבד עם זו שבליוורנו. ראו למשל: רות, עמ' 3; קפלן, עמ' 202, הערה 80; עמ' 251, הערה 102; עמ' 256; שירמן, הדרמה, עמ' 132; פגיס, עמ' 118. יש המשיבים להם שהמקורות שעליהם נסמכו מכוונים למעשה לישיבה בליוורנו בשם Temor divino, היינו 'ראשית חכמה', על פי 'ראשית חכמה יראת ה'' (תהלים קיא, י). ראו: נידר, עמ' 165, בעקבות דן בואר (Harm den Boer). טואף אכן הזכיר את קיומה של ישיבה בשם זה שם. ראו:

בזירה הלאומית

גם במישור הלאומי הרחב תפסה השירה העברית בליוורנו מקום חשוב. הקהילה הייתה מעוז של התנועה השבתאית וגם בסיס של המתנגדים לה ובראשם האחים יעקב ועמנואל פראנשיס. התקפתם המנומקת היטב על האידאולוגיה השבתאית נוסחה בשירים ונכללה באיגרות שהחליפו בינם כשעמנואל ישב בליוורנו ואחיו במנטובה או בפירנצה.

השירים שימשו ככרוזי הסברה ותעמולה. חלק מהם הופץ בציבור, כפי שמלמדת למשל הפתיחה: 'הוי קוראי זאת, מהרו ודמעו'.[70] השיר 'צבי, אתה בבור שחת' נכתב על פי לחן ונועד לפיכך לשירה בציבור.[71] השיר 'לבבי מה לך לעם' נשלח לבני ישיבה בוונציה.[72] שירים אחרים נשלחו ישירות לאישים מקרב התנועה.

השירים מצטיינים בראליזם קונקרטי, תיעודי. בכותרות צוין היכן ומתי נכתבו,[73] ואם נשלחו לליוורנו או ממנה.[74] עמנואל שיבץ את השירים כעדויות היסטוריות בחיבור 'צבי מודח', שערך בליוורנו לאחר התאסלמות ה'צבי',[75] לסיכום תולדות הפולמוס, לצד ציטוטים ממסמכים בעניין זה שנשלחו אליו לשם בשנים שקדמו לזה. שירים אלו שימשו לגרשֹם שלום במחקרו על התנועה השבתאית כתעודות היסטוריות, וכתעודות כאלה קיבל או דחה את תוכנם.[76]

טואף, היהודים בליוורנו, עמ' 342, הערה 38. בלבול בעניין 'הצמאים' ניכר שם, עמ' 361.

70 פראנשיס, דיואן, עמ' 180–181; פראנשיס, שירים, עמ' 493–496.

71 פראנשיס, שירים, עמ' 497–500; וכן: 'חבוש בחבלי עוני', שם, עמ' 500–501; 'אנה פנה המלך', שם, עמ' 503–505.

72 פראנשיס, שירים, עמ' 506–507.

73 למשל 'על מה עצתי', פראנשיס, שירים, עמ' 489–492; 'הוי קוראי זאת', שם, עמ' 493–496; 'צבי אתה בבור שחת', שם, עמ' 497–500. הכוונה לכותרות האותנטיות המובאות שם, ולא לאלו שהוסיפה המהדירה.

74 'דוד מי ימלל כל גבורות', פראנשיס, שירים, עמ' 486–488; 'למי חמדת משלים הערבים', פראנשיס, דיואן, עמ' 183–185.

75 פראנשיס, צבי מודח.

76 ראו למשל: שלום, ב, עמ' 85, הערה 3; עמ' 162, הערה 2; עמ' 118, 119, 137, 275, 276, 327, 391, 394, 402, 404, 427, הערה 2; עמ' 541 ועוד.

בשירים נכלל מידע קונקרטי על המתרחש. כך למשל דיווח עמנואל מליוורנו על התקהלויות של המאמינים בעיר:

לְבַב הָעָם מְאוֹד הוּעַם וְנִפְעַם, שְׁכוּרִים הֵם, וְלֹא מִדַּם עֲנָבִים.
לְשֵׁמַע שַׁבְּתַי נִקְווּ וְנִלְווּ כְּעַל פֶּגֶר וְעַל דֹּמֶן – זְבוּבִים [77]

המשוררים גילו מודעות לכוחה של השירה:

עֲזֹב כִּמְעַט הֲלִיכוֹת הַהֲלָכוֹת וּפִלְפּוּלִים אֲשֶׁר מִיָּם רְחָבִים
וְתֵן חֵלֶק לְשִׁבְעָה גַּם שְׁמוֹנָה, הֲכִי יַחְדָּו הֲגוּנִים הֵם וְטוֹבִים.
קְחָה כִּנּוֹרְךָ הַטּוֹב וְנַגֵּן וְתָלוּי לֹא יִהְיֶה עוֹד עַל עֲרָבִים.
וְקוּמָה חוּשׁ לְעֶזְרָתִי וְשׁוּר כִּי כְּסִילִים יֶהֱמוּ עָלַי כְּדֻבִּים
סְבָבוּנִי בְּכַחַשׁ כַּת פְּתָאִים וְעַל אוֹדוֹת צְבִי אֵלַי מְרִיבִים.[78]

גם היריבים תקפו בשירים, ושיריהם הגיעו גם הם לליוורנו, לידי עמנואל,[79] כדיווחו:

וְעָלַי כָּתְבוּ תּוֹעָה וָרָעָה בְּלִי דֵעָה, וְהֵמָּה בַּכְּתוּבִים,
וְעָוָה לִמְּדוּ קַשְׁתָּם – לְשׁוֹנָם, וְאֵלַי דּוֹרְכִים חִצִּים וְרוֹבִים.
וְלִירוֹת בִּי הֲלֹא אֵין דֵּי אֲבָנִים בְּרֹאשׁ צוּרִים, וּבִנְחָלִים רְגָבִים.
וְיֵשׁ לֵצִים בְּעֵינֵיהֶם מְלִיצִים וְעָלַי חִבְּרוּ שִׁירִים עֲלוּבִים
אֲשֶׁר – חוּץ מִכְּבוֹד אָחִי וּמוֹרִי – רְאוּיִים הֵם לְקַנֵּחַ בָּם נְקָבִים.[80]

הוא הזכיר 'אגרת איש נבוב, שמו הושע, אשר שלח מאלכסנדריה לליוורנו מלאה חירופים נגד המנגדים על שבתי צבי ונתן העזתי', והגיב באותו הסגנון:

מַה קּוֹל חֲמוֹר נוֹעֵר בְּאָזְנַי אֶשְׁמְעָה? הֵן בֶּאֱמֶת זֶה קוֹלְךָ, הוֹשֵׁעַ!
מִי אַתְּ אֲשֶׁר תִּשְׁאַג וְתִנְהַם כַּאֲרִי אִם כִּזְבוּב תִּדְמֶה וְכִצְפַרְדֵּעַ?[81]

77 'למי חמדת משלים הערבים', פראנשיס, דיואן, עמ' 183–184, שורות 23–24.
78 שם, שורות 16–20.
79 'למי שיר זה אשר אין קץ להודו', פראנשיס, שירים, עמ' 476–485.
80 'למי חמדת משלים הערבים', פראנשיס, דיואן, עמ' 183–184, שורות 36–40.
81 'מה קול חמור', פראנשיס, דיואן, עמ' 187–189, הקדמה ושורות 1–2.

שירים נגד האחים הופצו גם הם ברבים. עמנואל העיד על אחד מהם כי הוא 'שיר בגויים שולח לשבח ש"צ [שבתי צבי]'.[82] ההפצה, משני המחנות, נעשתה באיגרות וכנראה גם בגיליונות בודדים בדפוס ובכתב יד.[83]

קרבות פואטיים בין משוררים היו נהוגים מימים ימימה: זה שולח לחברו שיר אתגר, וזה משיב בשיר זהה במשקל ובחרוז וסותר בטיעון. המאה השבע עשרה הצטיינה בשירת פולמוס על עניינים שהסעירו את הציבור.[84] בשירת פולמוס זו הפכה התחרות הפואטית משעשוע אמנותי לוויכוח דתי אקטואלי, אך נשמרו בו יסודות מסורתיים של תחרות ספרותית: שירים רבים של האחים נגד השבתאים כתובים בדיבור ישיר, כצלע בדיאלוג דרמטי, עדות לקיומו של שיר מקביל שלא הגיע לידינו. בשיריהם נגד השבתאים עירבו האחים ביקורת ספרותית. כפי שמראות המובאות דלעיל, זו לא חסְרה בה בוטות וחריפות בארוקית, אך יש שתוּבלה בהפגנת הגינות. יעקב פתח את תגובתו על סדרת של יריבו בשבחים מפליגים, אך מיד עבר להתקפה: 'אבל אחזה נשוּא שירו נמבזה'.[85] מושא השיר הוא כמובן שבתי צבי.

הפרודיה הפואטית שימשה כנשק במלחמת הדעות. הנה קטע מן ה'הגדה' לתשעה באב שכתבו האחים פראנשיס: 'קדש: יקח משיחִיי אחד את כוס התרעלה בידו, וירים קולו עד שיֵחנק, ויאמר אוי לי כי נדמיתי כי איש טמא שפתים אנכי... ועתה תהי נא אלה וקללה בינינו ובין כל הנלוים עם בן נעוַת המרדות, ויענו כל המסובים אמן חטופה, בשפה רפה, וישתו כולם, עד שתצא נשמתם'.[86]

רטוריקה של פולמוס אופיינית לשירת הבארוק[87] והיא מצויה בשפע בשירי יעקב פראנשיס.[88] לשירתו של עמנואל היא חדרה במלוא חריפותה הבארוקית דרך המלחמה הפואטית בשבתאות; מלחמה שברטרוספקציה נראית כשירה פוליטית לא פחות מזו הנכתבת בימינו, ואולי אף מבשרת את בואה.

82 'למי שיר זה אשר אין קץ להודו', פראנשיס, שירים, עמ' 476 הערה. עמנואל ציין בבוז כי המשורר העלים את שמו (מְפחד).

83 ברגמן, גיליונות בודדים.

84 ראו: ברגמן, פולמוס.

85 'למי שיר זה אשר אין קץ להודו', פראנשיס, שירים, עמ' 476, שורה 9.

86 פראנשיס, הגדה, עמ' קצט, ר–רא.

87 על ה'מלחמה' בשירת האהבה הבארוקית באירופה ראו: ורנקה, עמ' 104–108.

88 פראנשיס, שירים, עמ' 369–511.

*

ליוורנו הייתה במאה השבע עשרה מוקד לשירה עברית מעולה ומגוונת: שירה שיש בה דרמה, ידידות ואהבה, קינות, פולמוס, ביקורת וסטירה, מיסטיקה ואלגוריה; בידור ועדות היסטורית; שירה שנקשרה לפואטיקה המסורתית הישנה ולשירה האירופית של הבארוק. התמונה עוד תתבהר ותתפרט במחקרים נוספים ובשירים שיתגלו מן הגניזה כמקווה, אך גם לאור מה שתואר פה נראית המאה השבע עשרה כתקופת שגשוג מיוחדת במינה של השירה העברית בליוורנו.

קיצורים ביבליוגרפיים

בנימין מן הענווים	ספר משא גיא חזיון לבנימין מן הענוים, מהדורת שלמה אומברטו נכון ואחרים, ירושלים תשכ״ז
ברגמן, אשא את לבבי	דבורה ברגמן, אשא את לבבי: שירים מאת משה זכות, ירושלים תשס״ט
ברגמן, בת קול	—,'בת קול בשירת רמח״ל', דְּחַק ה (תשע״ה), עמ' 92–121
ברגמן, גיליונות בודדים	Dvora Bregman, 'Hebrew Poems in the Valmadonna Broadside Collection', Sharon Liberman Mintz et al. (eds.), *The Writing on the Wall: A Catalogue of Judaica Broadsides from the Valmadona Trust Library*, London & New York 2015 pp. 48–61
ברגמן, פולמוס	—, 'Polemica religiosa e sociale nella poesia ebraica del secolo XVII', Julliet Hassin, Jacques Misan-Montefiore & Sandra Debenedetti Stow (eds.), *Appartenenza e differenza: Ebrei d'Italia e letteratura*, Firenze 1997, pp. 23–32
ברגמן, צרור זהובים	—, צרור זהובים: סונטים עבריים מתקופת הרנסאנס והבארוק, ירושלים ובאר שבע תשנ״ח
ברגמן, שביל הזהב	—, שביל הזהב: הסונט העברי בתקופת הרנסאנס והבארוק, ירושלים ובאר שבע 1995
ברגמן, שיטת עמנואל	—, 'שיטת עמנואל ומקומה בתולדות המטריקה העברית', תרביץ נח (תשמ״ט), עמ' 413–452
ברגמן, שירי זהב כפולים	—, 'שירי זהב כפולים לר' יעקב ששפורטש', פעמים 49 (תשנ״ב), עמ' 68–84
ג'ונס	Royston Oscar Jones, *The Golden Age: Prose and Poetry: The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (A Literary History of Spain), London & New York 1971
דה בריוס, היצירות	Miguel (Daniel Levi) de Barrios, *Complete Works in Three Volumes*, I, eds. Moshe Lazar & F. Javier Pueyo Mena, Lancaster, CA 2002
דה בריוס, רספואסטה	—, *Repuesta panegírica a la carta que escribió el muy ilustre R. Joseph Penso Vega al muy sapiente Doctor Isaac Orobio*, Amsterdam 1677
ורנקה	Frank J. Warnake, *Versions of Baroque: European Literature in the Seventeenth Century*, New Haven & London 1972
טואף, היהודים בליוורנו	Renzo Toaff, *La nazione ebrea a Livorno e a Pisa* (1591–1700), Firenze 1990
טואף, לתולדות העדה	שבתי א' טואף, 'לתולדות העדה ובית הכנסת בליוורנו', ארץ ישראל ג (תשי״ד), עמ' 249–257
כהן	Anania Coen, *Saggio di Eloquenza Ebrea*, I, Firenze 1827
לוי	יהושע יוסף לוי, כוס תנחומין וקינות אחרות, מהדורת אריאל רטהאוז, ירושלים תשע״ד
נידר	Valentina Nider, 'Jose Penso e l'Accademia Sefardita de Los Sitibundos di Livorno nella diffusione di un genere oratorio fra Italia e Spagna: Traduzione e imitazione nella Ideas Posibles (1692)', *Studi Secenteschi Rivista Annuale* 51 (2010), pp. 153–197
סומו	יהודה סומו איש מאנטובה (1527–1592), צחות בדיחותא דקידושין: קומידיה בחמש מערכות, מהדורת חיים שירמן, ירושלים תש״ו

סימונסון	שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה א–ב, ירושלים תשכ"ה
סלה	Asher Salah, 'The Liturgy of Portuguese Conversos', Jonathan Decter & Arturo Prats (eds.), *The Hebrew Bible in Fifteenth-Century Spain: Exegesis, Literature, Philosophy, and the Arts*, Leiden & Boston 2012 pp. 283–301
פגיס	דן פגיס, על סוד חתום: לתולדות חידת הצורה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו
פראנשיס, דיואן	דיואן לר' עמנואל בן דוד פראנסיש, מהדורת שמעון ברנשטיין, תל־אביב תרצ"ב
פראנשיס, הגדה	יעקב ועמנואל פראנשיס, 'הגדה לתשעה באב', ההדיר אברהם מאיר הברמן, 'לתולדות הפולמוס נגד השבתאות', קֹבץ על יד ג [יג] (תש"א), עמ' קצא–רו
פראנשיס, מתק שפתיים	עמנואל פראנשיס, ספר מתק שפתים, מהדורת חיים בראדי, ירושלים תשכ"ט (קראקא תרנ"ב)
פראנשיס, צבי מודח	עמנואל פראנשיס, 'צבי מודח', ההדיר מרדכי מורטארה, קֹבץ על יד א (תרמ"ה), עמ' 99–128
פראנשיס, שירים	כל שירי יעקב פראנסיש, מהדורת פנינה נוה, ירושלים תשכ"ט
פרוספרי	Adriano Prosperi (ed.), *Livorno 1606–1806: Livorno di incontro tra populi e culture*, Torino 2009
פרנקו־מנדס	David Franco Mendes, *Memorias do estabelecimento e progresso dos judeos portuguezes e espanhoes nesta famosa citade de Amsterdam / A Portuguese Chronicle of the History of the Sephardim in Amsterdam up to 1772*, eds. Laib Fuks, Renate Gertrud Fuks-Mensfeld & Benjamin Nicolaas Teensma (Bibliotheca Rosenthaliana, 5), Amsterdam 1975
קאסוטו	משה דוד קאסוטו, היהודים בפירנצי בתקופת הרניסאנס, תרגם מנחם הרטום, ירושלים תשכ"ז
קייזרלינג	Meyer Kayserling, *Bublioteca Española-Portugueza-Judaica*, ed. Yosef Hayim Yerushalmi, New York 1971
קסנדרו	Michelle Cassandro, *Aspetti della storia economica e sociale degli ebrei di Livorno nell seicento*, Milano 1983
קפלן	יוסף קפלן, מנצרות ליהדות: חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו, ירושלים תשמ"ג; Yosef Kaplan, *From Christianity to Judaism: The Story of Isaac Orobio de Castro*, Oxford 1989
רות	Cecil Roth, 'Notes sur les Marranes de Livorno', *Revue des Études Juives* 91 (1931), pp. 1–27
שירמן, הדרמה	חיים שירמן, 'הדראמה העברית במאה השבע־עשרה', הנ"ל, לתולדות השירה והדראמה העברית: מחקרים ומסות, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 125–138
שירמן, מבחר	— (מהדיר), מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד
שלום	גרשם שלום, שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א–ב, תל־אביב תשי"ז
תומפסון	Colin P. Thompson, *The Strife of Tongues, Fray de Leon and the Golden Age of Spain*, Cambridge 1988
תשבי	ישעיה תשבי, נתיבי אמונה ומינות, ירושלים תשנ"ד